УДК 342.1:314.1
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.4.24

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Токарчук Ольга Володимирівна,
orcid.org/0009-0009-7377-8132
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Стаття присвячена проблемам правового забезпечення соціально-демографічної безпеки України в умовах повномасштабної війни. Наголошено, що соціально-демографічна безпека охоплює демографічну, міграційну, соціальну складові, а також збереження національної ідентичності, мови, культури, міжконфесійну та міжетнічну злагоду.

Проаналізовано конституційно-правові засади соціально-демографічної безпеки та положення стратегічних документів у сферах національної безпеки, людського і демографічного розвитку, соціальної політики, внутрішнього переміщення та культури. Особливу увагу приділено Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року, положення якої визначають потребу реагування на скорочення населення, міграційні процеси, низьку народжуваність та втрати людського потенціалу.

Встановлено, що чинне правове регулювання характеризується значним масивом нормативно-правових актів, однак залишається фрагментарним і галузево розмежованим. Недостатня узгодженість правових механізмів у сферах сімейної, житлової, трудової, міграційної, соціальної політики, охорони здоров'я знижує ефективність державного реагування на демографічні й соціальні виклики.

Запропоновано напрями вдосконалення правового забезпечення соціально-демографічної безпеки України: удосконалення правового регулювання підтримки сім'ї та забезпечення демографічного відтворення; оновлення правових засад міграційної політики та забезпечення правових умов для повернення і реінтеграції громадян України; удосконалення правових засад соціального захисту та житлового забезпечення населення; створення правових умов для розвитку людського капіталу та забезпечення інклюзивності суспільства; формування узгодженого міжгалузевого механізму правового забезпечення соціально-демографічної безпеки.

Обґрунтовано доцільність оцінювання потенційного демографічного впливу нормативно-правових актів. Зроблено висновок про необхідність переходу до людиноцентричної правової політики, спрямованої на збереження, повернення та розвиток людського потенціалу України.

Ключові слова: *соціально-демографічна безпека, війна, національна безпека, людський потенціал, людський капітал, правове забезпечення, демографічна безпека, міграційна політика, соціальна політика, внутрішньо переміщені особи, правова політика.*

Tokarchuk Olha. Legal provision of Ukraine's socio-demographic security under conditions of war: challenges and avenues for improvement

The article examines the problems of legal provision of Ukraine's socio-demographic security under conditions of full-scale war. The interdisciplinary nature of socio-demographic security is substantiated, encompassing demographic, migration and social components, as well as the preservation of national identity, language and culture, and interfaith and interethnic harmony.

The constitutional and legal foundations of socio-demographic security and the provisions of strategic documents in the areas of national security, human and demographic development, social policy, internal displacement and culture are analyzed. Particular attention is paid to

the Demographic Development Strategy of Ukraine until 2040, which emphasizes the need for a systemic response to population decline, migration processes, low birth rates and losses of human potential.

It is established that the current legal framework is characterized by a significant body of regulatory acts, but remains fragmented and sectorally divided. Insufficient coordination of legal mechanisms in the areas of family, housing, labor, migration, social policy and healthcare reduces the effectiveness of the state's response to demographic and social challenges.

The article proposes the following directions for improving the legal provision of Ukraine's socio-demographic security: creating a favorable legal environment for families and demographic reproduction; modernizing migration legislation and establishing an effective mechanism for the return and reintegration of Ukrainian citizens; updating social and housing legislation; strengthening legal support for human capital development and an inclusive society; and establishing an integrated intersectoral mechanism of socio-demographic security.

The expediency of assessing the potential demographic impact of regulatory acts is substantiated. The article concludes that there is a need to transition toward a systematic human-centered legal policy aimed at preserving, returning and developing Ukraine's human potential.

Key words: *socio-demographic security, war, national security, human potential, human capital, legal provision, demographic security, migration policy, social policy, internally displaced persons, legal policy.*

Постановка проблеми. Соціально-демографічна безпека України в умовах війни трансформувалася з соціально-економічної проблеми в один із головних чинників національної безпеки. Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України загострила демографічні труднощі, які формувалися в державі впродовж тривалого часу, а також спричинила нові проблеми, які передусім стосуються відтворення і розвитку людського потенціалу. Це безпосередні втрати через війну, це й зниження рівня народжуваності, внутрішнє переміщення населення, еміграція, погіршення стану здоров'я суспільства, руйнування соціальної та цивільної інфраструктури, втрата трудового й інтелектуального потенціалу, посилення соціальної вразливості окремих категорій громадян. За цих обставин соціально-демографічна проблематика не може досліджуватися виключно через показники чисельності народу. Вона прямо пов'язана з економічною спроможністю держави, функціонуванням ринку праці, належною системою соціального забезпечення, обороноздатністю держави, повернення тимчасово окупованих територій України та перспективами подальшого її державного розвитку. Це питання має коріння не тільки у несприятливих демографічних тенденціях, а й у здатності правової системи вчасно й системно реагувати на їх взаємопов'язаний характер. Особливого значення за цих обставин набуває Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 922-р, яка засвідчує потребу у дієвому державному підході до проблем скорочення чисельності населення та створення умов для сталого довгострокового відтворення людського капіталу. Пріоритетами для забезпечення демографічного розвитку є підтримка сімей, збереження репродуктивного здоров'я, покращення умов праці та підвищення доступності медичних і соціальних послуг. Важливого значення приділяється мінімізації відтоку українців за кордон, підтримці внутрішньо переміщених осіб та стимулюванню повернення мігрантів. Ключовою складовою є формування середовища, сприятливого для народження та виховання дітей, із забезпеченням економічної самодостатності сімей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика демографічної та соціальної безпеки досліджується науковцями юридичної, економічної, демографічної, соціологічної та політологічної сфер. У науковій літературі демографічна безпека переважно розглядається як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від демографічних небезпек. Свій внесок у дослідження відповідної проблематики зробили Н. Верчин, К. Демченко, С. Пирожков, Н. Хамітов, О. Хомин та інші науковці. Питання європейського вектору розвитку науки й за-

конодавства України в умовах воєнного стану розглядали В. Журавель, Н. Кузнєцова, О. М. Бандурка та ін. Разом із тим сучасні умови зумовлюють потребу в більш детальному дослідженні зв'язку демографічної, соціальної та національної безпеки з розвитком людського капіталу. Особливої уваги потребують окремі проблеми правового забезпечення соціально-демографічної безпеки, адже наявність значного масиву нормативно-правових актів у відповідних сферах ще не означає існування цілісного, узгодженого та ефективного механізму її забезпечення.

Метою статті є визначення особливостей правового забезпечення соціально-демографічної безпеки України в умовах війни, виявлення окремих проблем чинного законодавства та обґрунтування основних напрямів його вдосконалення з урахуванням необхідності збереження, повернення та розвитку людського потенціалу України.

Виклад основного матеріалу. Соціально-демографічна безпека характеризується тим, що демографічні процеси не існують відокремлено від соціальних, економічних, міграційних, культурних та правових чинників, а тому її правове забезпечення не може бути зведене до сукупності норм окремих галузей законодавства.

Формування доктрини національної безпеки України здійснюється в умовах удосконалення сучасної правової парадигми на фоні війни та порушень прав людини. Розвиток цієї концепції повинен враховувати теоретичні й практичні напрацювання учених-правників, а в її основі має лежати ціннісний підхід, де найвищим пріоритетом є людина та її потреби [1, с. 3].

Категорія «безпека» в сучасній правовій доктрині охоплює не лише захист від безпосередніх загроз, а й створення умов для збереження та розвитку життєво важливих цінностей і потенціалу суспільства. У цьому контексті соціально-демографічна безпека має розглядатися не виключно як протидія негативним демографічним тенденціям, а як здатність держави забезпечувати відтворення, збереження та розвиток людського потенціалу [2, с. 5].

Соціально-демографічна безпека – це більш широке поняття; її доцільно визначати як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави у сфері відтворення, збереження та розвитку людського потенціалу, що забезпечується системою правових, соціальних, економічних, демографічних, міграційних і культурних механізмів. Демографічну ж безпеку пропонують розглядати як окремий вид безпеки, де варто виокремити проблеми, пов'язані з демографічними процесами. З поміж них – навантаження населення на природні ресурси, депопуляція, обмеження розміру сім'ї, асиміляція іммігрантів, проблеми сільського і міського населення, трудові ресурси, нерівність розподілу доходів [3, с. 15]. Таке розуміння дозволяє відійти від спрощеного трактування демографічної безпеки як протидії скороченню чисельності населення. Для держави принципове значення мають не лише кількісні показники, а й стан здоров'я громадян, рівень освіти, професійна структура, трудова активність, тривалість життя, соціальна інтегрованість, здатність до інноваційної діяльності та суспільна згуртованість. Дефініція «демографічна безпека» включає в собі в тому числі й загальнонаціональну ідею. Остання, в свою чергу, має соціальний підтекст [4, с. 15].

Власне людський капітал є тим ключовим елементом, що поєднує демографічну та соціальну безпеку. Показовим є підхід до оцінювання людського розвитку через такі характеристики, як рівень добробуту, освіти та тривалість життя. Відповідно, завданням держави є створення правових умов для повноцінної реалізації людського потенціалу.

У структурі соціально-демографічної безпеки доцільно виокремити чотири взаємопов'язані складові: демографічну, що охоплює процеси відтворення населення та збереження людського потенціалу; міграційну, пов'язану з регулюванням міграційних рухів, адаптацією мігрантів, захистом прав громадян України за кордоном та створенням умов для повернення осіб, які перебувають під тимчасовим захистом інших держав; соціальну, що передбачає створення гідних умов життя, доступ до соціальних послуг і подолання бідності; збереження національної ідентичності, мови та культури, міжконфесійної та міжетнічної злагоди [5, с. 328].

Демографічний потенціал характеризується з точки зору чотирьох аспектів, а саме: глобальний, національний, регіональний, персональний. Чим демократичнішою є держава, тим більше зосереджується увага на персональному вимірі. Розвиток суб'єктності людини, її самореалізація стають органічною умовою розвитку суб'єктності будь яких соціальних структур, зокрема й державних [6, с. 74, 75].

Конституція України визначає фундаментальні засади правового забезпечення соціально-демографічної безпеки. Відповідно до статті 3 людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Частина 3 статті 51 Конституції України встановлює державну охорону сім'ї, дитинства, материнства і батьківства. Ці положення формують конституційно-правову основу державної політики у сфері відтворення та розвитку людського потенціалу [7].

Важливим міжнародно – та стратегічно орієнтованим підґрунтям державної політики у відповідних сферах є Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року, визначені Указом Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019 [8], а також Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020 (внесені зміни Указом Президента від 06.01.2025 № 16/2025) [9]. Стратегія національної безпеки України безпосередньо пов'язує безпеку держави із суспільним розвитком, насамперед розвитком людського капіталу, модернізацією освіти і науки, охорони здоров'я, культури та соціального захисту. Таким чином, людський капітал має не лише соціально-економічне, а й безпекове значення. Важливими складовими правового забезпечення соціально-демографічної безпеки в умовах війни є також Стратегія людського розвитку, затверджена Указом Президента України від 2 червня 2021 р. № 225/2021 [10], Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021, та Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р.

Вказані документи у своїй єдності формують людиноцентричну модель державної політики, в основі якої повинна бути людська гідність, рівність, недискримінація, доступність соціальних благ і можливість повноцінної реалізації особистості.

Особливе значення має Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 922-р. [11]. Її положення окреслюють потребу в модернізації нормативно-правової бази за основними напрямами демографічного розвитку та фактично виокремлюють перспективні завдання правотворчої діяльності.

Так, подальше правове регулювання цієї проблеми повинно бути спрямоване не лише на стимулювання народжуваності, а передусім на формування сприятливого правового середовища для створення та функціонування сім'ї – це доступність житла, охорона репродуктивного здоров'я, розвиток дошкільної освіти та догляду за дітьми, можливість поєднання батьківства з професійною діяльністю, відповідні трудові гарантії та соціальні послуги для українських сімей. Демографічна політика держави повинна трансформуватися від компенсаційного підходу до повного правового забезпечення умов задля відтворення людського потенціалу.

Оскільки Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482-р, визначала ключові вектори лише до 2025 р., в умовах повномасштабної війни постає необхідність оновлення правових засад міграційної політики з урахуванням сучасних демографічних викликів. Особливого значення набуває проблема формування правового механізму добровільного повернення та реінтеграції громадян України, які перебувають за кордоном, який би охоплював як житлове забезпечення, працевлаштування, соціальний захист, освіту дітей, визнання професійних кваліфікацій, так і доступ до соціальних послуг. Важливим елементом цього підходу є Стратегія зайнятості населення України на період до 2030 року,

схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 січня 2026 р. № 92-р. Розроблення документу передбачено Планом України, схваленим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 р. № 244, з метою реалізації ініціативи Європейського Союзу «Ukraine Facility», запровадженої Регламентом (ЄС) Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 29 лютого 2024 р. № 2024/792. Її положення спрямовані, зокрема, на залучення до ринку праці економічно неактивного населення, повернення громадян України з-за кордону, розвиток людського капіталу та забезпечення міжсекторальної координації у реалізації політики зайнятості.

Поряд із цим з огляду на існуючий дефіцит робочої сили окремим напрямом є правове регулювання залучення іноземних працівників, науковців, студентів та інших категорій мігрантів.

Важливої ролі набуває внутрішнє переміщення осіб. Стратегія державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 червня 2026 р. № 598-р, та затверджений цим розпорядженням операційний план заходів визначили основні напрями відповідної державної політики. Так, збройна агресія проти України та її подальша ескалація, тимчасова окупація територій, руйнування інфраструктури населених пунктів внаслідок бойових дій призводять до зростання масштабів внутрішнього переміщення. Незважаючи на значні зусилля держави та партнерів, система підтримки внутрішньо переміщених осіб залишається не завжди здатною забезпечити послідовний перехід від кризового реагування до стійких рішень [12]. Відповідно до частини 1 статті 47 Конституції України кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. У цьому контексті нагальним є формування нових засад житлової політики України, зокрема з урахуванням потреб ВПО, молодих сімей, ветеранів та громадян, які повертаються з-за кордону.

Видається, що житлова політика повинна розглядатися не просто як напрям соціального захисту, а і як інструмент повернення людського потенціалу.

Особливої уваги вимагає правове забезпечення інтеграції до суспільного та економічного життя ВПО, ветеранів, осіб з інвалідністю та інших категорій населення, які зазнали негативного впливу війни. Безбар'єрність у цьому контексті повинна розглядатися не лише як соціальна гарантія, а як правовий інструмент залучення людського потенціалу до суспільного розвитку.

Стратегія розвитку культури в Україні на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 березня 2025 р. № 293-р [13], аналізує поточний стан справ у сфері культури, структурує та узагальнює основні проблеми, виклики і тенденції, на основі яких визначає цілі, пріоритети та завдання державної політики у сфері культури на період до 2030 року. Так, збереження культурної спадщини, національної ідентичності та соціальної згуртованості в умовах війни набуває безпосереднього значення для соціально-демографічної стійкості держави.

Окремою проблемою правового забезпечення соціально-демографічної безпеки України в умовах війни є недостатній рівень міжгалузевої взаємодії. Доцільним є формування цілісного міжгалузевого правового механізму соціально-демографічної безпеки, який має передбачати визначення принципів і пріоритетів відповідної державної політики, розмежування повноважень органів державної влади та механізмів міжвідомчої взаємодії.

Видається, що запровадження оцінювання потенційного демографічного впливу нормативно-правових актів у сферах праці, оподаткування, житлової політики, освіти, охорони здоров'я, міграції та соціального забезпечення може позитивно вплинути на демографічну ситуацію. Такий підхід дозволив би ще на стадії правотворчості виявляти потенційні негативні демографічні наслідки державних рішень.

Висновки. Соціально-демографічна безпека України в умовах війни є складовою національної безпеки, головним об'єктом захисту та забезпечення якої є людина, її права, добробут і людський потенціал. Аналіз законодавства засвідчує, що Україна має значний масив нор-

мативно-правового регулювання у сфері соціально-демографічної безпеки. Однак його основними недоліками залишаються фрагментарність, галузева відокремленість та недостатня міжгалузева взаємодія. Наявність окремих стратегій, законів та підзаконних актів не забезпечує автоматичного формування цілісного правового механізму.

Удосконалення законодавства повинно здійснюватися за взаємопов'язаними напрямами: удосконалення правового регулювання підтримки сім'ї та забезпечення демографічного відтворення; оновлення правових засад міграційної політики та забезпечення правових умов для повернення і реінтеграції громадян України; удосконалення правових засад соціального захисту та житлового забезпечення населення; розвиток правових механізмів реалізації людського потенціалу та забезпечення інклюзивності суспільства; забезпечення міжгалузевої узгодженості правового регулювання у сфері соціально-демографічної безпеки.

Отже, головним завданням правового забезпечення соціально-демографічної безпеки України має бути не розширення масиву нормативно-правових актів, а формування їх узгодженої системи, у межах якої демографічні наслідки державних рішень враховуються ще на стадії правотворчості. Це зумовлює необхідність переходу до людиноцентричної моделі правової політики, орієнтованої на збереження, повернення та розвиток людського потенціалу як одного з базових ресурсів національної стійкості та державного розвитку.

Інформація про використання штучного інтелекту. Під час підготовки статті інструменти штучного інтелекту використовувалися виключно для мовного редагування, перевірки граматики, перекладу або інших допоміжних завдань, без використання згенерованих ними об'єктів як результатів академічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану : монографія / редкол.: В. А. Журавель (співголова), Н. С. Кузнєцова (співголова), О. М. Бандурка та ін. Харків: Право, 2023. 902 с.

2. Верчин Н. Р. Демографічна безпека Львівської області: суспільно-географічні проблеми : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02. Львів, 2016. 20 с.

3. Хомин О. Й. Детермінанти демографічної безпеки в системі національної безпеки України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2. С. 13–19. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1464/1/%d0%952-2010hojnbu.pdf (дата звернення: 25.08.2026 р.).

4. Демченко К. Демографічна та соціальна безпека України як взаємопов'язані елементи національної безпеки. *Економіка та суспільство*. 2022. № 46. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-46-12 (дата звернення: 23.08.2026 р.).

5. Аналітичні матеріали за результатами моніторингу законодавства про національну безпеку і оборону / Інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАН України. Київ : Алерта, 2025. 392 с.

6. Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ : НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2020. 255 с. URL: https://cgo.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/Monogr_Pyrozhkov.pdf (дата звернення: 23.08.2026 р.).

7. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 26.08.2026 р.).

8. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30 вер. 2019 р. № 722/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text (дата звернення: 26.08.2026 р.).

9. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14 вер. 2020 р. № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text (дата звернення: 26.08.2026 р.).

10. Про Стратегію людського розвитку : Указ Президента України від 2 черв. 2021 р. № 225/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2252021-39073 (дата звернення: 26.08.2026 р.).

11. Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 вер. 2024 р. № 922-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 26.08.2026 р.).

12. Про схвалення Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2026–2028 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 черв. 2026 р. № 598-р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/KR260598 (дата звернення: 26.08.2026 р.).

13. Про схвалення Стратегії розвитку культури в Україні на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 берез. 2025 р. № 293-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/293-2025-%D1%80#Text (дата звернення: 26.08.2026 р.).

Дата першого надходження статті до видання: 15.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)